

BOROSY ANDRÁS

VÉLEMÉNYEK A KORA-FEUDÁLIS FEJEDELM
KÍSÉRETRŐL

A jelen közlemény nem tanulmány a kora-feudális fejedelmi kíséretéről. Célja csupán a kérdés irodalmában való tájékoztatás. Mint historiográfiai felsorolás nem tart igényt teljességre. Hiányzik belőle a régebbi irodalom, a szláv nyelvű irodalom és — mivel egyetemes történeti közleménynek készült — a magyar irodalom túlnyomó része is.

A nomád feudalizmusban az uralkodó hatalmának alapja a kíséret. Ennek tagjai az uralkodótól birokadományt kapnak, mely bizonyos számú aul-ból és nomadizálásra alkalmas területből áll. A kísérő harcos ezután már nemcsak saját maga kíséri el a fejedelmet a harcba, hanem a biroka után kiállított harcos kontingenssel.¹ A katonai kíséret a türkök birodalmában is megtalálható. Györffy Gy. szerint az orchoni feliratok alapján a türkök négy társadalmi rétege különböztethető meg: 1. A kagán és családja, 2. A bujukok („buyruq”), 3. A bégek („bälgär”), 4. a nép („budum”). A nép a törzsekbe, nemzetségekbe, és aulokba szervezett tömeget jelenti. A bég: törzs-, vagy nemzetségszó, a nemzetségből kiemelkedő vezető. A népből és bégek közül álló politikailag nem szervezett türk társadalom csak azáltal válik nomád birodalom-má, hogy „kagánt” emel maga fölé. A kagán parancsait a bujukok hajtják végre. Ezek a kagán katonai kíséretében, vagy vezető méltóságai között foglalnak helyet. A „tarqan”-nak nevezett hadvezéreknek is voltak bujukjaik. Az ujjur nép uralkodója is bujukokkal volt körülvéve. Valószínű, hogy a kazár kagán kísérete is bujukokból állt.²

A mongol társadalom szerkezetét elsősorban Vladimircov immár klasszikus művéből ismerjük. Esszerint a régi mongol klán apajogú, exogám vérségi-leszármazási közösség, csak kevés régi anyajogú vonással. A XI—XII. századi mongol klánban már vazallusok és servitorok is feltűnnek. Elszegényedett klán-tagok szolgáskorba jutnak, sőt egész klánok jutnak más klánokkal szemben alávetett helyzetbe. A köznép („quaracu”) egyre függőbb helyzetbe kerül az előkelőktől („noyan”). Ezek egyre több „bogol”-t (vazallus) és „nökör”-t (kíséret-tag) tartanak. A kíséret tagjai szabad állapotú személyek, kik — elsősorban mint harcosok — a törzs és nemzetségszók szolgálatában állanak. Helyzetük hasonló a germán és orosz kíséret tagjainak helyzetéhez. Nevük „nökör”; vagy „nökür” (többesszámban „nököt”, „nöküt”). A nökör nem saját klánja vezetőjének kíséretéhez szokott tartozni. Nem alattvalója vagy zsoldosa a noyannak. Általában vazallusok felső rétegéből („nuayan bogol”) származik (a szülők gyermekeit olykor már a bölcsőben nökör-nek szánják)

¹ LAWRENCE KRADER: Feudalism and the Tatar Policy of the Middle Ages., (Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly. Vol. I. 1958. 76—99.)

² GYÖRFFY GYÖRGY: Die Rolle des Buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. (Anta Orientalia T. XI. 1960. 169—179.) — LAWRENCE KRADER: Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomad, Hága, 1963. 184.

Urát el is hagyhatja s másik urat választhat. Ez nem számít árulásnak. A nőkör első-sorban katona (mint az arisztokraták: „ha'an”-ok, ba'atur”-ok is). A nőkörök csapatai megkülönböztetendők a nemzetségek (klánok) seregétől. Ezt csak a nagyobb háborúkban mozgósították, mikor legnagyobbbészrót otthagyták nyájaikat, hogy hadba vonulnak. A nőkörök egyrésze ilyenkor a nemzetségi harcosok tisztje, a többi külön, mintegy elítcsapatot alkot.

A nőkör intézménye a hivatásos hadsereg és a testőrség magva. Minden nőkörből tiszt lesz, a kíséret egyúttal katonai iskola. Feladatuk a katonai szolgálaton kívül a küldönc, követ, adminisztrátor, „officiális” funkciójának ellátása. A nőkörök közösen élnek főnökükkel, annak kenyerén. Nemcsak servitorai, katonái, segítői, hanem belső barátai is. A főnök köteles nőkörjét megvédeni, eltartani, elhelyezni, etetni, öltöztetni és felfegyverezni. Az előkelőktől a nőkörök annyiban különböznek, hogy az előkelők külön laknak a fejedelemtől és szintén vannak nőkörjeik. Az előkelők saját rokonságukkal élnek együtt, a nőkör-ök általában idegenekkel. A nőkör intézménye meggyorsítja a nemzetség felbomlását s a szegényebb nemzetségtagok szolgálatba jutását. A kíséret eltartásához ezek termelő munkájára is szükség van. A kíséretnek szervezése a régi mongol törzsfők egyik fő törekvése.

Dzsingisz kán birodalmában a noyan-ok a nyugateurópai „seigneur”-ökhöz hasonlóak — a császár vazallusai. A száznagyok, ezredesek és tőményvezetők közt láncolatoss függés állapítható meg. A törzseket-nemzetségeket ezres egységekké szervezik át. Az új egységek átvehetik régi vérségi közösségek neveit is, de kaphatnak új nevet is: az új vezető, a „noyan” nevét. A noyan-ok származhattak előkelő családokból, de a kiemelt nőkör-ökből is válhatott „noyan”.

A társadalom felső rétegében két réteg különböztethető meg: 1. Nagyurak, azaz királyi hercegek („han”-ok), 2. Kisebb urak: császári rokonok, noyan-ok, han-ok vazallusai is alvazallusai, tőmény és ezredparancsnokok (a tőmény-tumen 10 000 harcost jelent). E két réteg tulajdonképpen egytlen osztály: a mongol feudális osztály. A száznagyok is idetartozhatnak, ha századuk nagyobb jelentőségű.

A mongol nép tömegei három rétegre oszthatók. 1. közönséges harcosok, szabad-állapotúak. Szabad akaratukból követik Dzsingiszt és klánját. Közülük kerülnek ki a tíznagyok és ritkán a száznagyok is.

2. A köznép („quaracu”) — a legyőzött nemzetségek tagjai.

3. Rabszolgák — főleg hadifoglyok. Második nemzedékben felemelkedhetnek a köznép közé és összekeveredhetnek velük.

Dzsingisz kán testőrséget is létesített mely a régi kíséretből s a törzsfők testőrségéből fejlődött ki. A hercegek is szerveztek maguknak testőrséget. A testőrség fegyelme sokkal szigorúbb mint a régi kíséretké.³

A mongol nép tizedes számrendszer szerint történt átszervezéséről igen érdekes adatokat közöl a *Ligeti L.* által kiadott: „a mongolok titkos története”. „Dzsebe és Szübeetej a maguk szerezte népeket, úgy ahogy azokat megszervezték, tizezreden-ként vezessék”. „Azután Degej juhásznak megparancsolta, hogy a földönfutókká vált embereket gyűjtse egybe s mint ezrednek, ő legyen a parancsnokuk.” „Akik vele

³ BORISZ JAKOVLEVICS VLADIMIRTSOV: Le régime social des Mongols, le féodalisme nomade. Párizs, 1948. passim) oroszul 1934-ben jelent meg). — BERTOLD SPULER szerint a mongol nemesség-rétegződése: 1. Született hercegek és más fejedelmek, felső, középső és alsó bégek (arabul „emirek”). 2. Hűbéres fejedelmek („ulus begi”). valószínűleg közéjük tartoztak a tőmény és ezredvezetők is, 3. Hordafejedelmek — meghódított idegen népek volt fejedelmei („il begi”). 4. „Tarhanok” — harcban különösen kitűnt egyének. (B.SPULER: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502, Lipcse, 1943. 295.) — A nomád feudalizmusról 1. még RENÉ GROUSSET: L'empire des steppes Attila, Gengis-khan, Tamerlan, Párizs, 1849. 249. — RAZIN: A hadművészet története II. köt. Budapest, 1961. 193—196.

együtt alapították meg az országot, s vele együtt fáradoztak, azokat az ezredek parancsnokává tette meg. Amikor az ezreket ezrekbe osztotta, kinevezte az ezredek, századok és tizedek parancsnokait s a tízezredeket megszervezvén, kinevezte a tízezredek parancsnokait.”

„Amikor számunkra a testőröket sorozzák és amikor a tízezredek, ezredek, századok parancsnokainak fiai s a közrendű emberek fiai szolgálatunkba lépnek, a jó képességűeket és szép külsejűeket, azokat sorozzák be, akik alkalmasak arra, hogy mellettünk szolgáljanak. Amikor az ezredek parancsnokainak fiai sorozzák be, azok öt bajtársat és egyik öccsüket hozzák magukkal. Amikor a századok parancsnokainak fiai sorozzák be, azok három bajtársat és szintén egyik öccsüket hozzák magukkal s eredeti kötelékükből származó hátasokkal lássák el magukat és úgy jöjjenek.”

„... az ezredekől megtörtént a kiválogatás, a századok, tizedek parancsnokainak fiai szintén e parancs szerint kiválogatták és előállították. Korábban nyolcvan éjszakai őr volt, most nyolcszázat tettek meg annak. Ezután így szólt: a nyolcszázon túl ezerre töltésék fel a számukat.”

„Minden egyes ezredből való válogatás után nyolcezer lett a nappali őrök száma, az éjszakai őrök, meg a tegzesek együtt kétezret tettek ki. Így lett tízezer testőr.”

„... A külső ezredparancsnokoknál az én testőreim magasabb helyet foglalnak el.”

„A kilencvenöt ezredből a személyem melletti szolgálatra kiválogatott tízezer személyes testőromet...”

„Ha mi személyesen nem vonulunk hadba, nélkülünk az éjszakai őrök se vonuljanak hadba... akik a parancsot megszegik és az éjszakai őrök iránti féltékenységből, azokat hadba küldik, büntetés alá kell vonni.” „Az éjszakai őrök, azok az én aranyos életemen örködnék.” „Ögöde kagán megvárta, míg káni méltóságra emelték, a belső szolgálatot teljesítő tízezer testőrt, a derékhad népét neki alárendelték...”^{3a}

A mongol nőkör intézményét a kúnok is átvették és hazánkban a XIII. században élő kúnok körében is ismert. Forrásainkban a nőkör-nek megfelelő „nyögér” szó 1285 után tűnik fel. III. András király 1290-ben kiadott oklevele megkülönbözteti őket a kúnoktól. Korábban külön nemzetiségnek tartották, míg *Németh Gy.* ki nem mutatta, hogy a „nyögér” a mongol „nőkör” megfelelője a kúnoknál és IV. László király kún, „társait”, „szolgáit”, „kísérő katonáit” kell rajta értenünk.⁴

A nomád birodalmakban a nagy hadjáratok szervezői a fegyveres kísérek, melyek tagjai íjjal és vágó-szűrő fegyverekkel egyaránt fel voltak szerelve. E fegyverek beszerzése nagy teher volt s a hadjáratra felszerelkedni kénytelen harcosok nagy része gyakran gazdaságilag tönkrement. A nomád feudalizmusban elkezdődött ugyan az ipari és mezőgazdasági termelés különválása, de még nem fejeződött be. A nomádok kevesebb vaseszközt igényeltek, mint a földművelő népek. (Egy kovácsréteg kezdett

^{3a} A mongolok titkos története, fordította Ligeti Lajos, Budapest, 1962. 102—104., 107., 108. 130. — A nőkör fogalom meghatározását 1. ugyanezen mű 147. 90. jegyzet. A nomád feudalizmus elméletével ujabban több szerző nem ért egyet. Szerintük a mongoloknál az állatok nem személyi, hanem családi tulajdonban voltak. A fegyveres kíséret megvolt, de „igazi haderőt a nép jelentette mellettük.” Feudalizmus azért sem alakulhatott ki, mert a javak rendszeres felhalmozása a nomádoknál nem is lehetséges. A javak könnyen eltulajdoníthatók és elpusztíthatók, ki vannak téve a természeti csapásoknak is. A lovas nomád termelési mód eszerint nem nomád feudalizmus, hanem az *ázsiai termelési mód változata*. ERDÉLYI ISTVÁN: Nomád életforma — nomád társadalom, Valóság 1972/5, 13—20.)

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS a nyögér szót népnévnek tartotta. (A mérges vipera és az antimoniális. Századok, 1910. 14., 19., 20., 22.) A probléma megoldását 1. NÉMETH GYULA: László király nyögérei, (Magyar Nyelv, 1953. 304—318.) és J. NÉMETH: Wanderungen des mongolischen Wortes Nőkür „Genosse” (Acta Orientalia, 1953. 1—23.)

kialakulni — olykor politikai vezetőréteg is lett belőle.) A függőségi viszonyok alapja nem az állatállomány magántulajdona volt — az állatok jelentős része a köznépi pásztorok tulajdona — hanem a föld, a legelő feudális magántulajdona.

A feudális viszonyok kialakulásának bizonyos szakaszaiban találkozunk olyan felfokozott katonai aktivitással, mint a mongoloknál a XIII—XV. században. A földművelő népeknél is előfordul ilyen „lázás” állapot (frankok, bajorok, szlávok) — de ott nem vezetett olyan etnikai és társadalmi szétforgácsolódáshoz, mint a mongoloknál történt. A mongoloknál a X—XI. század a feudális viszonyok kialakulásának kora. Egyes nemzetségek más nemzetségektől feudális függésbe kerülnek s ezenkívül kialakul egy feudális vezetőréteg.

A haderő feudális alakulatokból és köznépi tömegekből áll. Ez utóbbiak is részt vesznek a zsákmányoló hadjáratokban. Az egyszerű harcos saját maga kellett, hogy beszerezze felszerelését, fegyverzetét, élelmét, tartalék lovait. Ezt a szemlék során szigorúan ellenőrizték és akkor is kötelezték beszerzésére, ha minden vagyona ráment. A köznépi pásztorok zöme teljesen tönkrement gazdaságot hagyott hátra. Egyetlen módon tudta gazdaságát rendbehozni, ha sok zsákmányt szerzett.

Az Aranyhordánál a meghódított lakosságot felosztották a mongol harcosok között. Mindegyik harcos kapott egy körzetet, melynek adóját maga szedte be. Az egyszerű harcos erre nem volt képes. Uzsoraáron vette fegyvereit és koldusbotra jutott. Kiútja egy lehetett: új zsákmány szerzése.

A mongol terroruralmat tehát addig lehetett fenntartani, míg új területeket tudtak meghódítani, míg a kifosztott területek javait pótolta az új területekről szedett zsákmány.

A nemzetségi-törzsi intézmények meglepő szervezettséget biztosítottak a nomád társadalmaknak, viszonyaik példátlan katonai teljesítményekre ösztönözték őket. De ezen intézmények elősegítették a korai viszonyok konzerválását, melyek megmerevedve a földművelésen alapuló feudális viszonyoknál kezdetlegesebb formákat eredményeztek s a nomád társadalmak a legújabb időkig korafeudális társadalmak maradtak. A nagy hadjáratok, „győzelmek” és hódítások pedig az etnikai és termelőerők „grandiózus szétforgácsolását” eredményezték. A nomád feudalizmusban élő, valaha „világhódító” népek ma — amennyiben még léteznek — kis lélekszámúak, csekély jelentőségűek.⁵

A fegyveres kíséret nemcsak a lovas nomád népeknél volt ismeretes — hanem *Krader* helyes megállapítása szerint: egész Európában. A mongol nőkör-höz hasonló „kísérő katonák” harcolnak az orosz „druzsina-ban”, a germán „trost”-ban, kíséret katonát jelent a középlelatin „antrustio” szó is.⁶ De már *Krader*-nál sokkal korábban, kiváló társadalomtörténészünk *Tagányi K.* is hangsúlyozta, hogy a kíséret nem germán különlegesség, mint a német jogtörténetírás sokáig állította, hanem olyan — a germánoktól távol eső helyeken is megtalálható mint a IX. századbeli bolgár állam, sőt szerinte az indiai Gvalior, sőt a Hawaii, Palau és Tonga szigetek lakóinak társadalma.⁷

Lehetséges, hogy *Tagányi* túlságosan távoli helyeken is vélt fegyveres kíséreteket felfedezni s nem bizonyos, hogy az általa felsorolt helyeken mindenütt fennállott a fegyveres kíséret intézménye. Feltétlenül igazat kell azonban adnunk *Bónis Gy.*-nek, kinek állítása szerint a kíséret a királyság első korszakának általános jelensége.

⁵ BARTHA ANTAL: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai, (Századok, 1963. 511—527.) — A mongol hódításokról 1. még: SCHÜTZ ÖDÖN: A mongol hódítás néhány problémájához, (Századok, 1959. 210—232.)

⁶ L. KRADER: id.m. (1958)

⁷ TAGÁNYI KÁROLY: Vázlatok a régibb Árpád-kor történetéből, (Társadalomtudomány, 1922 233.)

Ez az az uralkodó körül csoportosuló szabad harcosokból álló alakulat minden külső hatás nélkül, valamennyi európai állam bölcsőjénél megjelenik s a germánokon és oroszokon kívül (kiknek történetéből a fegyveres kíséretéről a legtöbb adat maradt ránk) megtalálhatjuk a lengyeleknél, morváknál, cseheknél, litvánoknál, obodritáknál, pomeránoknál és a magyaroknál is.⁸

Györffy Gy. helyes megfigyelése szerint a középkort egyfajta heterogenitás jellemezte. Minden dinasztia, minden fejedelmi udvar különféle elemekből ötvöződött össze, méginkább a katonai kíséret, melyből a testőrség kifejlődött. A heterogén uralkodó osztály szempontjából közömbös volt, hogy katonája milyen nyelven beszél. (I. Szent István intelmei). Keleteurópában a varég testőrség minden uralmi rendszer szilárdságát emelte. Megtaláljuk Kijevben, Bizáncban, a kazároknál, Magyarországon, a szláv államokban. Bizáncban a testőrök között kazár és türk (azaz magyar) harcosok is találhatók. s magyar „iobbagio”-k, azaz kísérő katonák Lengyel- és Oroszországban is felbukkannak.⁹

Makkai L. még szélesebb történeti perspektívába helyezi a fegyveres kíséret problémáját. Szerinte a katonai kíséret a vaskori barbár népeknél általában megtalálható, s tagjai között egyaránt vannak szabad és szolga eredetűek. A kíséret külön él a klán szabad tagjaitól, egyedül a főnöktől függ, az táplálja, annak családjához tartozik. A kíséret megtalálható a római hódítás előtt a keltáknál, ahol „vassus” és a germánoknál, ahol „Gesinde” a neve. Hogy keleten is megvolt, bizonyítja — Makkai szerint — a magyar „in” és a szláv „cseljad” kifejezés, ami gyermeket, fiatalembert jelent, olyan valakit, akinek nincs saját családja és fiktív rokonság alapján főnökének családjához tartozik. Lehet szolga, vagy önként csatlakozott szabad, teljesíthet katonai szolgálatot, vagy végezhet termelő munkát, kondícióját lényegében a családfőhöz fűződő (önkéntes vagy kikényszerített) viszonya szabályozza. A kíséret intézményével a törzsi arisztokraták körül kialakul egy újfajta familia, olyan közösség, mely a családfőtől a rabszolgákig terjed s katonai és munkaszervezet egyszersmind. Új és idegen test ez a törzs fegyvereseinek nagy többségét kitevő szabadok társadalmában.¹⁰

Nem kétséges, hogy a germán népek fegyveres kíséreteiről szól a legnagyobb méretű és legellentmondásosabb irodalom. A még vándorló germán népeknél kialakult fegyveres kíséretet elsősorban Tacitus leírásából ismerjük, s Tacitus volt a kiindulópontja annak a hatalmas jog- és társadalomtörténeti irodalomnak, mely a germán kíséret kérdését igyekezett tisztázni.¹¹ E könyvtárnyi irodalomból természetesen csak a lényegesebb szerzők nézeteivel ismerkedünk meg.

G. Waitz szerint a „Gefolgschaft” nem azonos a legrégebb germán nemességgel (adalingi -edelingi), hanem egy új szolgálati nemesség gyökere. A frankoknál az ősi nemességet nem is ismerjük, csak a kíséretből, a „trustis”-ből kialakuló újat. A beneficiális rendszer nem egyszerű továbbfejlődése a kíséretnek, mint többen állítják, még kevésbé hihető, hogy a fegyveres kísérek maguk államokat alapítottak, és népek alakultak ki belőlük. A vándorló germán törzsek nem voltak pusztán fegyveres kísérek. A fejedelem azt kapta meg a kísérettől, amit a szabad nemezségtagoktól nem kaphatott meg, s a kíséret tagjai is olyasmit kaptak a fejedelemtől, ami a legobban hiányzott nekik. A frankoknál a kíséret szabad frank tagjainak neve: „antrust-

⁸ BÓNIS GYÖRGY: István király, Budapest, 1956. 76. és köv. és BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é. n. (1946.) 44.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: ismertetése L. MUSSET: Les invasions. Le second assault contre l'Europe chrétienne (VII—XII. e siècles) Párizs 1965. c. művéről. (Archeológiai Értesítő, 1969/2. 277.)

¹⁰ L. MAKKAJ: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age, (Acta Historica Tom. XVI. (1970) 266—267.)

¹¹ CORNELIUS TACITUS: Germania. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. II. Fasc. 2. Lipcse, 1957. 13—14.

tfő”. A gallo-római származású kíséret-tagokat olykor „convivae regis”-nek nevezik. Sokan viselnek közülük magasabb tisztségeket, de ilyen tisztségeket mások is betölthetnek. Előjogaik nem örökölhetők. Elsősorban nem a régi nemesség tagjai lettek antrustiókká, hanem a közsabadok, sőt ennél is alacsonyabb származásúak. Vérdíjuk egyenlő. Mindegyikük eredeti származása szerinti vérdíja háromszorozódik meg azáltal, hogy az antrustiók sorába lép.¹²

K. H. Roth von Schreckenstein és H. Brunner hangsúlyozzák, hogy germán harcosok általában gyalogosok, a kíséret tagjai viszont lovasok.¹³

H. Brunner alapvető munkájában kifejti, hogy a germán „Gefolgschaft” a germánok intézményei közül a legtartósabb hatással volt az európai fejlődésre. Az „általános hadkötelezettség” nem elégítette ki a germán ifjúság harciasságát, mert csak a védekező háborúkra vonatkozott. Önként részt vesznek a fejedelem hódító hadjárataiban. Ez még nem azonos a Gefolgschaft-tal, a comitatus-szal. Ennek tagjai urukkal házközösségben élnek, az úr házában esznek és laknak. Ruháik foltozásáról az úr felesége gondoskodik. Nagyobb kísértetet természetesen a királyok és fejedelmek tudtak tartani. A kíséret tagjai elsősorban nemesi ifjak. Előkelő származás, az apa kiváló tettei révén már zsenge korban is bekerülhetnek a kíséretbe. Az úr és a comitatus tag viszonya: a kölcsönös hűség. Békében a kíséret tagjai az úr testőrei és emellett olyan házi szolgálatokat teljesítenek, amelyek a szabad ember méltóságával összeegyeztethetők. Háborúban közvetlenül uruk mellett harcolnak, ha az úr harcban az életét veszti, a kíséret tagjainak nem illik őt túlélni. Az úr köteles a kíséretnek védelmet, ellátást, fegyverzetet és harci elfoglaltságot biztosítani. A még nem egészen felnőtt kísérő harcos az úr családi hatalma, „munt”-ja alá tartozik. A többiek felett is van „fegyelmelési joga”. Az úr a kísérőknek ajándékot ad: fegyvert, lovat, gyűrűt, ruhát, kincseket. Rangkülönbségek vannak köztük, melyek az úr akaratától függenek. Az angolszász és svéd jog szerint a kísérő harcos megölése esetén nemcsak a rokonoknak jár vérdíj, hanem az úrnak is. Hagyobb fegyveres kísértetet a fejedelem csak háború esetén tud fenntartani. Ezért az úr megengedi kísérő harcosainak, hogy ha ő nem háborúzik — más népek háborúiban is részt vehetnek. A nagy kísérettel rendelkező fejedelemnek ezért nagy a tekintélye a szomszédos népek körében, ellenséges fenyegetés esetén kölcsönkérhetik róle kísértetét. — A kíséret tagjai közé történő belépés nem befolyásolja a belépő személyes szabadságát. A comitatus viszont nem élet-hosszig tartó. A kísérő harcos, miután ifjúkorát az úr kíséretében töltötte, kiválik abból, megnősül, átveszi atyja házáat, esetleg — ha fejedelmi származású volt — fejedelemmé lesz. Később olyan kísérő harcosokkal is találkozunk, kik az úrtól kapott földjükön élnek. (Ez már átmenet a hűbériség felé.) Az úrral házközösségben élő kísérő harcosok száma nem lehetett nagy. Ammianus Marcellinus szerint Chinodomar alemann királyé 200 fő. A Beowulf leírása szerint Hygelae király 15 kísérő harcossal indul kalandra. A XI. században a norvég király kísérete 120 főből áll és a nép zúgolódik, mikor megduplázza. Ez is bizonyítja, hogy a germán népek vándorlása nem kísérek vándorlása volt s a Római Birodalom területén kialakult germán államokat nem a kísérek alapították. — A frank király fegyveres kíséretében egyaránt voltak germánok és románok, szabadok, litek, félszabadok és szolgák. A kíséret vezető regeje az „antrustiones dominici”. A római szóhasználatot követve a Meroving kori források „schola”-nak „scholares”-nek is nevezik őket. Közbeszédben „Degen” a nevük. Az „antrustio” szó

¹² GEORG WAITZ: Deutsche Verfassungsgeschichte I. k., Keil, 1844. 120—154. és II. k. Kiel, 1847. 228—233.

¹³ KARL HENRICH FREIHERR ROTH VON SCHRECKENSTEIN: Die Ritterwürde und der Ritterstand, Freiburg in Breisgau, 1886. 36—38. — HEINRICH BRUNNER: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens, (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 8. k. 1887 25.)

talán a római császár nemesi testőrségére vezethető vissza („schola protectorum”) s ez valószínűleg maga is az ősi germán kíséret hatására keletkezett. Az antrustiók vezetője a VII. században a „major domus”. Korábban litek és a szolgák is lehetek antrustiókká, később már csak szabadok. Mint követek és a királyi tanács tagjai is szerepeltek. A királynénak is volt trustisa. A VIII. században már nem hallunk az antrustiókról, helyükbe a Karolingok korában az udvarban élő „vazallusok” lépnek. Az angolszászoknál a királyi kíséret legősibb rétege a „gesidas”. Már a legrégebb források szerint is általában házuk és gazdaságuk van. Alfréd király korában már nagybirtokosok és helyükbe, mint hares kíséret a „thegn”-ek lépnek, akik a X. században szintén nagybirtokosokká válnak. Hasonlóan alakult a dán „witherlagsmannok” helyzete is. — A longobárdoknál a királyi kísérő harcos neve: „gasindus”. Ő is felmondhatta szolgálati viszonyát, de ez esetben a kapott ajándékot vissza kellett adnia. Nős és földbirtokos „gasindus”-ok is voltak. — A fegyveres kíséret folytatása frankoknál a vazallitás. Az antrustiók a kíséret egy régi rétege, mely már nem volt alkalmas erre a szolgálatra — kiválik a kíséretből, és helyére a vazallus lép. Ugyanígy volt az angolszászoknál: a „gesidas”-t („gesith”) felváltja a „thegn”, ezt pedig a „knight”: a miniszteriális megfelelője, — A kíséret és vazallitás közti összefüggést lényeges jegyeik azonossága bizonyítja: a vazallitás az antrustionatussal ellentétben élethosszig tart.¹⁴

Fustel de Coulanges szerint a fegyveres kíséret és a hűbériség között alapvető különbség van. Az ősi germán kíséret és hűbériség között több évszázados űr tátong.¹⁵ — *J. Flach* viszont több szerzővel egyetértve (*Montesquieu*, *Guizot*, *B. Guérard*, *Eichhorn*, *P. Roth*, *G. Waitz*, *H. Brunner*) azt állítja, hogy hűbériség és a lovagság a kíséretből fejlődik ki. A germánoknál a családfő katonai vezető is. Harcosai: fiai, unokái, rokonai, felszabadított rabszolgái. A skandinávoknál a kíséret alapja a tényleges, vagy fiktív rokonság. A természetes család alkotja a magot, mely körül a kíséret tagjai csoportosulnak, hogy annak előnyeiben és terheiben részesüljenek. A frankoknál az antrustiók fiktív testvérek, a királyi hatalom a családi „mundium” („munt”) kiterjesztése. *Fustel de Coulanges* azért lát olyan nagy különbséget a kíséret és a hűbériség között — írja *Flach* — mert a Tacitus-kori kíséretet veti össze a XIII. századi hűbériséggel. Nem látna olyan nagy ellentétet, ha a IX. századi kíséretet vetné össze a X—XI. századi hűbériséggel. A IX. század vége és az első keresztesháború között alakul át a kíséret s lesz belőle hűbériség.¹⁶ — *E. Mayer* is összefüggést lát a kíséret és a hűbériség között. A IX. században még létezik a királyi „trustis”. Az antrustiók ekkor azonosak a királyi vazallusokkal. Az antrustionatus nem szűnik meg, csak a neve változik.¹⁷ — *H. Delbrück* szerint a nyugati gótoknál szereplő zsoldosok („buccellarii”) nem azonosak a germán „Gefolgschaft”-tal. Az antrustionátus viszont igazi germán fegyveres kíséret. Ez az intézmény más népeknél is előfordul, de a germánoknál különösen erős és az egész középkoron át fontos szerepet tölt be.¹⁸

O. Hintze szerint a Tacitus kori germán seregben a „genossenschaftlich” elem a döntő. Vele szemben a fegyveres kísért a „herrschaftlich” elem magva. A meroving

¹⁴ HEINRICH BRUNNER: Deutsche Rechtsgeschichte, I. k. Lipcse, 1887. 136—143. II. k. Lipcse, 1892. 97—101., 258—274.

¹⁵ FUSTEL DE COULANGES: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne, 5. kiadás, Párizs, 1907. 12—30.

¹⁶ JACQUES FLACH: Les origines de l'ancienne France, X^e et XIe siècles, II. k. Párizs, 1893. 431—496.

¹⁷ ERNST MAYER: Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert, Lipcse, 1899. II. k. 121—161.

¹⁸ HANS DELBRÜCK: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Zweiter Teil, Die Germanen, Berlin, 1902. 405—423.

államban a kíséret intézményét megpróbálják az összes alattvalókra kiterjeszteni. A királynak nemcsak előkelő lovas antrustiói vannak, hanem „leudes”-ei is — alsóbb-rangú kísérő harcosai. Minden alattvalójától meköveteli a hűségesküt („fidelitatem et leudessamium”). Szerinte a vazallitás az ősgermán „Gefolgschaft” átváltozása az eredetileg nem szabad állapotú gall „vassus” intézmény és a gallo-római magánkatonaság hatására.¹⁹ A. Meister is tagadja, hogy a vándorló germán népek csak vándorló kísérek lettek volna. Minden fiatal szabad jelentkezhetett kísérő harcosnak de az úr tetszésétől függött, elfogadja, vagy sem. A kíséretbe bejutni előnyös volt, mert a kísérő harcos jó harci nevelésben részesült. Előfordult, hogy a kíséret fejedelmi származású tagja azért válik ki a kíséretből, mert egy kerület vezetését bízzák rá.²⁰ A kíséret H. M. Chadwick szerint a germán népek „hősi korszakának” általános jelensége. Valószínűleg létezett az ókori görögöknél is, de ott kisebb volt a jelentősége.²¹

Behatóan, külön címszó alatt foglalkozik a kíséret intézményével a Reallexikon der germanischen Altertumskunde. H: Brunner műve alapján írja le a germán „Gefolgschaft”-ot. Megállapítja, hogy az angolszász és skandináv források által leírt kíséret jobban hasonlít a Tacitus-féléhez, mint a frank antrustionatus. Tacitus leírásából nem következik, hogy csak a fejedelem tarthatott fegyveres kíséretet. Tagjai között a fiatalabb nemeseik mellett alacsonyabb származású egyének is voltak, de ez nem jelentett a későbbi miniszterialisokéhoz hasonló kötöttséget: Tacitus ideiglenes célú szerződéses viszonyként írja le. A kísérek kis létszámúak. Nem gondolhatunk arra, hogy a nép túlnyomó része a kíséret tagja lett volna és hogy a népvándorlás „Gefolgschaft”-ok vándorlása volt. A frank antrustionátust nem ismerjük pontosan. Az antrustiók között voltak földbirtokosok is. Az antrustionatus a comitatus kibővített változata. A longobárd „gasindusok” a király, a dux, vagy más úr kísérő katonái, a nyugati gót „buccellarius” viszont patronusával védelmi viszonyban álló magánkatoná. Viszonya felmondható, de ez esetben a kapott ajándékokat vissza kell adnia — akkor is, ha az úr gyermekeinek szolgálatából akar kilépni. A „buccellarius” *fiai* is csak így léphetnek ki a szolgálatból. Még a szerzett zsákmány felét is át kellett adnia ilyenkor az úrnak. A patrónus a bucellarius leányának házasságába is beleszólt. A bucellariusnál nyilvánvaló a késő-római jog befolyása. De nem lehetetlen, hogy e római intézményekre már a germán példák hatottak. Az antrustiók együttélése az idők folyamán megszűnt. A vazallusok sosem éltek együtt. A germán kíséret utóhajtása a XI. század óta kialakuló miniszterialitás. Az angolszászoknál is ismeretes 1066 előtt a kíséret. Britanniát egy angolszász comitatus hódította meg s comitatusok a VIII. századi viking csapatok is. Az angolszász comitatus végső formája a dán hódítás során fejlődik ki, mint Knut király „huscarl” rendszere. Ez kb. 3000 válogatott harcosból áll. A „huscarl”-nak már nem volt ideje arra, hogy vidéki földbirtokossá váljék, mint a korábbi kísérő harcosok, a „gesith”-ek s utánuk a „thegn”-ek, mert jött a normann hódítás. Norvégiában a kísérő harcosok a király udvarában élnek, később egyrészüik földet kap és vazallussá válik. A királyi kísérő harcosok összessége 1. a „hird” („Hofstaat”) — mely a kísérő harcosok két rétegére bomlik: 1. a „hirdman”-ok a legelőkelőbb és legszámosabb réteg. A vidéki nemességből („lendirmen”) rekrutálódik, 2. „asztalfiúk” („skutilfsveinar”) — test“rök. A „hird” tagjai minden júliusban gyűlést tartanak. A „Gefolgschaft” viszony — kivéve,

¹⁹ OTTO HINTZE: Staatsverfassung und Heeresverfassung 1906 (új kiadása: Staat und Verfassung, Göttinga, 1962. 59—60.) — OTTO HINTZE: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. 1929 (új kiadása: Staat und Verfassung, Göttinga, 1962. 89—90.)

²⁰ ALOYS MEISTER: Deutsche Verfassungsgeschichte des Mittelalters von den ersten Anfängen bis ins 15. Jahrhundert. (Grundriss der Geschichtswissenschaft, Band II. 3. Abschnitt), Lipcse, 1907. 18.

²¹ H. MUNRO CHADWICK: The Heroic Age, Cambridge, 1912. (Újra nyomva 1967.) 348—352. és 365.

ha ha mindkét fél felmondja — csak a halállal, vagy — kötelességmulasztás esetén — elbocsátással végződik. Ha új király került trónra, szabadon szervezhetett új „hird”-et, de általában megtartotta a régit. 1277-ben a lendírmennek bárói, az „asztalfiúk” lovag címet kaptak. — Dániában 1018 és 1036 között szabályozzák a „hirdh” intézményét. Tagjait régebben „huskarl”-oknak, később „laghsman”-oknak nevezik. Nagyrészen nemesek. Egyrésztük a királyi udvarban él. Mind a 3000 nyilvánvalóan nem élhetett ott. Viszonyuk minden évben felmondható — jobban hasonlít a zsoldossághoz, mint a tacitusi „Gefolgschaft”-hoz.²² A. Dopsch szerint nemcsak a fejedelmeknek lehet fegyveres kísérete. Tacitusnál a „princeps” szó nem fejedelmet jelent, hanem előkelőt. Nem minden kísérő harcos volt nemes. Ezért helytelen P. Guilhiermoz és H. Brunner nézete, mely szerint alapvető különbség volt a germán kísérő harcos és a későrómai buccellarius között. Ez utóbbiak nem voltak mind zsoldosok — írja Dopsch — s nem is voltak rövidéletű „kadettiskola”. Megállapítja, hogy E. Mayer a keltáknál is kimutatta a kíséret létezését. Dopsch hangsúlyozza, hogy H. Brunner óta a kíséret és a vazallitás közti jogtörténeti összefüggés kétségtelen.²³ A R. Schröder — E. v. Künssberg féle jogtörténeti kézikönyv szerint a germán „Gefolgschaft” leírását Tacitus mellett a germán epikus költészet: a Beowulf, a Heliand, a Nibelungenlied, valamint a karoling és a brit hősmondák is megőrizték. A kíséret az egész hadsereghez viszonyítva kicsi volt, önálló hadi vállalkozásokra nem elégséges.²⁴ H. Mitteis szerint H. Brunner nem állította, hogy a Meroving kori király „trustis” közvetlenül a vazallításban folytatódik, csak annyit mondott, hogy a vazallitás, mint a germán „Gefolgschaft” „fiatalabb rétege” az antrus-tiók, a „régebbi réteg” helyébe lépett. Tagjai a Lex Salica idejében már szolgálati nemes-séggé vannak átalakulóban.²⁵ H. Steinacker elismeri, hogy fegyveres kíséret nemcsak a germán népeknél volt, de a germánoknál nagyobb jelentőségű, mint másutt és össze-függ a speciális germán „hűség” fogalommal.²⁶ S. Uyehara szerint a kíséret és a vazalli-tás egy és ugyanaz az intézmény.²⁷ C. Schwerin megkülönbözteti a Caesar által leírt comitatusokat, melyek átmeneti jellegűek és csak egy hadjárata szólnak, a Tacitus leírásából ismert kíséretektől. Ez utóbbiak intézménye a későbbi hűbériség alapja.²⁸ S. Painter szerint a germán comitatushoz hasonló a római „clientela” intézménye. A kettő összefonódott. A római nemesek germán testőröket tartottak, nevük „buccellarii” volt.²⁹ R. Boutruche elismeri, hogy a vazallitás gyökere a házi harcosok között keresen-dő („guerriers domestiques”). Elnevezéseik: „buccellarii” „comitatus”, „trustis”, „ingenii in obsequio”, „gasindi”, „gardingi”, „criados”, „pueri”, „homines”, „vassi”, De

²² Reallexikon der germanischen Altertumskunde, szerk: Johannes Hoops, Startsburg, 1913—1915. II. k. 132—140. A skandináv viszonyokra 1. még CLAUDIUS FREIHERR VON SCHWERIN: Der Bauer in den skandinavischen Staaten des Mittelalters, Adel und Bauer im deutschen Staat des Mittelalters, szerk. Theodor Mayer, Darmstadt, 1967. (az 1943-as lipcei kiadás utánnyomása) 346—367.

²³ ALFONS DOPSCH: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen, Bécs, 1923—24. I. k. 92. II. k. 27—39. 293—310.

²⁴ RICHARD SCHRÖDER—EBERHARD FREIHERR VON KÜNSSBERG: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 7. kiadás, Berlin-Lipcse, 1932. 32—40.

²⁵ HEINRICH MITTEIS: Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen verfassungsgeschichte, Weimar, 1933. 19—24.

²⁶ OTTO BRANDT—ARNOLD OSKAR MEYER: Handbuch der deutschen Geschichte, I. k., Potsdam, é. n. (1936.) 67. HAROLD STEINACKER tollából.

²⁷ SEUROKU UYEHARA: Gefolgschaft und Vasallität im fränkischen Reiche und in Japan, Wirtschaft und Kultur, Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch, Baden b. Wien-Lipcse, 1938. 135—154.)

²⁸ CLAUDIUS FREIHERR VON SCHWERIN: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, Berlin, 1941. 25—26.

²⁹ SIDNEY PAINTER: Medieval Society, Ithaca, New-York. 1951. 12.

hangsúlyozza, hogy a kíséret még nem azonos a hűbériséggel.³⁰ *K. Bosl* a német miniszterialisos eredetével foglalkozó tanulmányában hangsúlyozza, hogy az intézmény római eredetű. Átvételét a német társadalomba a nemesi uralom és a „Gefolgschaft” tették lehetővé. A parasztságnak a fegyveres kíséret mintájára szervezett kötelékeivel a frankoknál már a VI. században találkozunk, a szászoknál a IX. században mutathatók ki. A skandináv források a nagyparasztok udvari Gesinde-jét, mint a „Gefolgschaft” alapját mutatják be.³¹

F. Lütge megállapítja, hogy a harcosok szívesebben állnak be a nagyobb urak kíséretébe, mert a nagy úr szolgálata tekintélyt kölcsönöz. Az úr tekintélye viszont a kíséret nagyságától függ. A kísérő katonák rangját a kíséreten belül az úr állapítja meg.³² *F. Wernli* szerint a germán úr békeidőben aligha tudott nagyobb kíséretet tartani. Háborús intézmény ez, nem pedig a népelnomás eszköze. Ha nincs háború, a kísérő harcosok vadásznak, esznek, alusznak. Nem az úr környezetében élnek ilyenkor, hanem nemzetségük körében. Csak háború idején van együtt a kíséret, de a háború normális állapot e korszakban és ezért hosszabb ideig élnek együtt, mint külön.³³ A kíséret létszáma nem nagy, *H. Conrad* megállapítása szerint 200 harcosból álló kíséret már nagynak számít.³⁴ *A. Bergengruen* szerint nem tartható az a vélemény, hogy a kísérő harcosnak is volt saját kísérete. Ez azért nem lehtséges, mert a kísérő harcos hosszú ideig birtoktalan, kísérő harcosi funkciója pedig „hivatali” jellegű. A kíséret tagjai eredetileg homogén harcosréteget alkotnak — később lesz belőlük rétegzett szolgálati nemesség.³⁵

A kíséretről szól modern német történeti irodalomból *W. Schlesinger*, *H. Kuhn*, *K. Wührer* és *R. Wenskus* megállapításai emelendők ki. *W. Schlesinger* rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a kíséret intézményének. Szerinte a kíséret akkor alakul ki, ha szabadok háborús célból önként alávetik magukat egy úrnak. A „Gefolgschaft” viszony önkéntes hűségen alapszik, a kísérőt tanácsra és fegyveres segítségre, az urat „embere” megvédelmezésére és szelídségre kötelezi. Nem engedelmesség, hanem barátság és hűség a jellemzők. A kísérő harcos hűségesküt tesz. Ezzel az úr védelmére bízta magát, egyszersmind belépett annak „házába” és asztaltársává vált. A kíséretbe felvett ifjúnak harci cselekedetekkel kell alkalmasságát bebizonyítania, ezután veszik fel a kipróbált harcosok közösségébe. Az úr fegyvert, lovat, ruhát és gyűrűt ad neki. Ezzel — germán felfogás szerint — az úr ereje átmegy a kísérő harcosra. Tacitus rétegeket említ a kíséreten belül: ifjakról és próbált harcosokról (robustiores ac iam pridem probati) beszél, a Beowulf is megkülönbözteti a „geogudh”-pt és „dugudh”-ot (Jugend und Tugend). A kíséreten belül a harcosok versengenek az első helyért. A kíséretnek vezetője szokott jenni és ez számos hősi ének központi alakja (így a Nibelungenlied-ben Hagen). A kísé-

³⁰ ROBERT BOUTRUCHE: Seigneurie et féodalité. Le premier âge des liens d'homme a homme Párizs, 1959. 150—155. és 294.

³¹ KARL BOSL: Vorstufen der deutschen Königdienstmansschaft (Begriffsgeschichtlich-proso-, pographische Studien zur frühmittelalterlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte). (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 39. k. (1952) 194—214

³² FRIEDRICH LÜTGE: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Ein Überblick, III. kiadás, Berlin-Heidelberg-New-York, 1966. 20—21.

³³ FRITZ WERNLI: Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. II. Heft. Die Gemein-freien des Frühmittelalters, Metmenstetten, 1960. 15—21.

³⁴ HERMANN CONRAD: Deutsche Rechtsgeschichte, I. Frühzeit und Mittelalter, II. kiadás, Karlsruhe, 1962. 13—14.

³⁵ ALEXANDER BERGENGRUEN: Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich. Siedlungs- und standesgeschichtliche Studie zu den Anfängen des fränkischen Adels in Nordfrankreich und Belgien, Wiesbaden, 1958. (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 41. 181—185.) Egyes kutatók valószínűnek tartják, hogy a VI. században a frankoknál a királyi kíséret mellett egy vérségi nemesség is létezett, így ROLF SPRANDEL: Struktur und Geschichte des merowisingischen Adels. (Historische Zeitschrift 193. [(1961) 33—71.]

reti viszony bármikor felbontható, de becstelen dolog az urat háború küszöbén, vagy szerencsétlen helyzetben elhagyni. A kíséret tagjai barátoknak nevezik egymást és utánozzák a nemzetségi köteléket. Egy kíséret-tag megölése a többi vérbosszúra kötelezi. Minden szabad germán alakíthatott kíséretet, ha elég tekintélyes volt ahhoz, hogy kíséző harcosokat találjon és elég gazdag, hogy el tudja őket tartani. Ilyen tekintélyes és vagyonos szabadok Caesar és Tatiús „principes”-ei. Körük nem volt lezárva. Volt vérségi nemesség, de a nemességbe fel is lehetett emelkedni. A kíséret eredetileg házközösség. Úgy látszik, hogy a Tacitus leírta „nemesi” kíséret mellett létezett egy „nagy-paraszi” kíséret is és *lényegében az egész törzs, vagy akár az egész nép is „gefolgschaftlich” módon volt tagolva.* A földnélküli „Gesinde” mellett függő kisbirtokos parasztok is álltak a nagybirtokos paraszt „Munt”-ja alá. Szászországban, ahol a germán viszonyok aránylag tisztán megmaradtak, kimutatható a paraszi kíséret.

A kíséret fénykora a vándorlások ideje. Ceasar leírása szerint ha a népgyűlésen egy princeps kijelentette, hogy zsákmányszerző hadjáratra indul — jelentkeztek azok, akik vele akartak menni és ezzel kísérete tagjaivá váltak. Így zajlottak le a viking hódítások is. Ha nem csak zsákmányoltak, hanem területet is hódítottak, a nők és gyermekek is utánuk mentek — a hódító „Gefolgschaft”-ból új törzs lett, a „Heerkönig”-ből „Stammeskönig”. Új településeik már eleve „herrschaftlich” jellegűek, hiszen a meghódított terület lakossága is ott élt. A paraszi „kiséret” is átélte a vándorlásokat: szilárdabb intézmény volt, mint a korábbi törzsek. E struktúra az angolszászoknál látszik a legvilágosabban. A frank állam hatalmának alapja is a vándorlások idejéből fennálló kísérek. A nagyurak kíséretei magánhadseregekké váltak és betelepíthették, hogy szabad paraszt alattvalói is „Gefolgschaft” jellegű szolgálatot tételjesíthettek. A régebbi és újabb német hercegségek is ilyen „kiséreti” alapon szerveződtek. A frank úri reud „kiséreti” jellege eleinte egészen világosan látszik, magva az „antrustiones” és a „leudes” — a királyi szűkebb kísérete, melyhez más elemek is társulnak. Úgy tűnik, hogy a frank királyok egyideig maguknak sajátították ki a kíséret-tartás jogát. A király lett az egész birodalom közvetlen kíséret-tartó ura és összes szabad alattvalói „leudes”-eivé váltak; az alattvalói eskü hasonló a Gefolgschaft” eskühöz, a nemességet a királyhoz kötő kapocs eredetileg a kíséző harcos hűsége. Később a hűbéri formák foglalják el a „Gefolgschaft”-formák helyét. Ha igaz, hogy a hűbériség a gallorómai vazallitás és a germán kíséret összeolvadásából keletkezett, akkor „a hűbéri piramis” kétségtől a kíséretből származik. A frank urak gallorómai vassusokat is felvesznek kíséretükbe s a germán paraszi kíséret-tagokkal együtt kisháborúba használják fel őket. Kimondhatjuk: *a föld és az emberek felett gyakorolt úri hatalom a ház-úri és a kíséret-úri hatalomból származott, sőt végső fokon ebből ered a királyi hatalom is.*³⁶

W. Schlesingerrel ellentétben H. Kuhn sokkal kevésbé tartja jelentősnek és általánosnak a kíséret intézményét: Nemcsak Schlesinger, hanem az egész régebbi német irodalom álláspontjával is szembeáll. Szerinte a germán kíséret létezésére csak két biztos forrásunk van: Tacitus és a XI. századi skandináv források. Ami a kettő között van, az csak hipotézis. A kíséret tehát két olyan speciális korszak terméke; mikor a germánok különösen hadakozók voltak. E két távoleső korszak fegyveres kíséretei hasonlítottak egymáshoz, s hasonlóságuk azt a látszatot kelthette, hogy az intézmény közben is folyamatosan fennállt. De nem ez volt a helyzet. A „Gesinde”; a „Dientsmannschaft”, a „Heerhaufen” ugyanis nem azonos a kísérettel. A kíséret szabad férfiak állandó, bár rendszerint nem élethosszig tartó köteléke. Egy hatalmasabb szabadot

³⁶ WALTER SCHLESINGER: Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte, Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band I., Göttingen, 1963. 9—52.

szolgálnak, annak háztartásához tartoznak. Megbecsült helyzetben, az úrral kölcsönös hűségviszonyban élnek, csakis fegyveres és reprezentációs szolgálatra vehető igénybe. Egy ilyen kíséret fenntartásának feltételei ritkán alakultak ki. Állandó háborús állapot esetén lehetett csak fenntartani — ilyen volt a népvándorlás kora. Egyébként mivel kevés a pénz és a nemesfém — földdel ajándékozzák meg a kísérettagokat. De ezzel a kíséret meg is szűnik. A kíséret kialakulása szempontjából kedvező ha sok a háború és az elnyomottak elkeseredése. Ha a nagyurak veszélyeztetik a király hatalmát célszerű, ha a kíséret alacsonyabb rangú és idegen harcosokból áll. Ha népi hadsereg, vagy más „állami” fegyveres erő áll a fejedelem rendelkezésére, kevésbé szükséges a kíséret kialakítása. Kíséret csak ott alakulhat ki, ahol az úr is harcol, tehát a taktika kezdetleges. Általában már a népvándorlás nagy uralkodói is ritkán vettek részt személyesen a harcban és testőrségüknek sem volt sok lehetősége a tényleges harcra.

A legtöbb kutató szerint a germán kíséret az ókortól kezdve szinte a középkor derekáig létezett. Pedig még Tacitusnál is csak *négyszer* fordul elő a „comes” és „comitatus” szó ebben az értelemben és százszor is beszél a germán „nagyokról” anélkül, hogy a kíséretet említene. A népvándorlás keleti germánjainál nem találunk „Gefolgschaft”-ot. Nem ilyen jellegűek a nyugati gótok „buccellarii”-nak nevezett harcosai sem. Történeti bizonyítékokat a nyugati germánoknál sem ismerünk, csak nyelvészetiakat, melyek meglehetősen bizonytalanok. Az angolszászoknál a kíséret a VII. század óta nem bizonyítható, a bőséges izlandi források a kíséretet nem említik. Sokat írnak viszont a kíséretéről a skandináv források. Norvégiában „hird”, „verdung”, „inn-drott” a kíséret neve, a kísérő harcosé „hird-madr”, „verdungarmadr”, „huskarl” és „heidtegi”. Dániában a kíséret neve „wietherlagh”, a kísérő harcosé „witherlaxsman”. A kíséret intézményét 900 táján még nem ismerik norvégiában, a X. században is keveset hallunk róla, annál többet 1000 és 1066 között: ezek a norvég kíséret nagy évtizedei. A kíséret az angliai skandináv gyarmatokon alakult ki — innét származott át Norvégiába, innét pedig Dániába és Svédországba. Knut király huskarl-jai már túlnőnek a kíséret intézményén. A norvég kíséret szervezettebb, mint a nyugati germánoké. Tagjai rendszeres zsoldot kapnak, létszámuk állandó. 1066 után kevesebb a háború, a fegyveres kíséret udvari társadalommá válik, nem csak harcosokból áll már. Neve azonban a XIII. századig is megmaradt. Kuhn cáfolja, hogy a germán „Gefolgschaft”-nak közvetlen szerepe lett volna a vazallitás és a hűbériség kialakításában, mert nem létezett már a Merovingok korában. A vazallusok megjelenése előtt ismerünk a frankoknál nemszabad harcosokat, „Dientsmann”-okat. Ez az intézmény nem azonos a kísérettel, közülük kerültek ki a nem nagy tekintélynek örvendő hivatásos viadokok („kämpen”) és a „berserker”-ek.

A kíséret tehát csak két speciális helyen és időben alakult ki. A kíséret helyét nyugaton a Merovingok óta a vazallitás fogalalta el. Ahol vazallusok nem voltak ott a „Dientsmann”-ok, a „Kriegsknecht”-ek látták el a kíséret feladatát: meg a „kämp”-ek, „berserker”-ek, „reck”-ek (száműzött, hontalan emberek).³⁷

K. Wührer cáfolja H. Kuhn nézetét. Kimutatja, hogy a XIII—XIV. századi svéd jogkönyvekben is vannak a kíséretre vonatkozó adatok. Lehetséges, hogy a germán királyok mellett a kíséreten kívül más harcosok is kimutathatók, akik nem tacitusi értelemben vett kísérő harcosok. De hogy Tacitus és a keresztény skandináv királyságok kora között ne lett volna kíséret — ez ellentmond a történeti kontinuitás elvének. A kíséret megjelenési formái megváltoztak, de lényege nem, mert a „Gefolgschaft” viszony a germán élet alapmagatartásából ered. Csak így magyarázható, hogy a tacitusi

³⁷ HANS KUHN: Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft, (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1956. 1—83.)

és a XI—XIV. századi skandináv kíséret ennyire hasonlít egymáshoz. A „Gefolgschaft” kifejezés természetesen nem fordulhat elő a régi forrásokban, mert modern alakotású szó. A kíséret kialakulásának feltételei Anglia meghódítása és a IX—X. század között mindig megvoltak: nem szűntek meg a viking hadjáratok idején s germán „Gefolgschaft”-ok alakítják ki a IX. században az orosz, a X. században a lengyel államot. Kíséreti viszonyt fejez ki a „varég” szó — skandináv eredetű a „gridin” és a „druzina” szó is.

A germán hősi epika: a Gudrun, a Nibenlügenlied, a Heliand, a Beowulf, a Ludwigslied, a Widukind, soraiban a „Gefolgschaft” keresztény formáját ismerhetjük meg. A Merovingok és Karolingok idején a kíséret legkülönbözőbb formával találkozunk. H. Brunner és Schwerin kutatásai óta közismert, hogy a „trustis” a VIII. században eltűnik, de azután a kíséret új formákban jelenik meg („vasalli”, „austaldi”, „satellites”, „pueri palatini”). A kísérő harcosok a frankoknál, angolszászoknál, longobárdoknál egyaránt földbirtokos nemesekké válnak. A IX. században a szászoknál paraszti kísérek voltak, a frízeknél még a XIV—XV. században is.³⁸

R. Wenskus nagyszabású, alapvető művében hangsúlyozza, hogy a koraközépkori népek alkotmánya különösen akkor „herrschaftlich” jellegű, ha az uralkodó nagy kíséretre tud támaszkodni. Ezt W. Schlesinger bizonyította be. Szerinte a W. Schlesinger és H. Kuhn közti véleménykülönbség fő oka az, hogy a két szerző „Gefolgschaft”-fogalma különböző. Kuhn meghatározása sokkal szűkebb és sok jelentős „Gefolgschaft” forma nem fér bele. Így a „Heerhaufen”, amely pedig a „Gefolgschaft”-nak történetileg igen jelentős formája. A „Heerhaufen”-ekből új törzsek és „Personenverbandstaat”-ok alakultak ki. A szétszórta élő kíséret is kíséret s az a paraszti „Gesinde” is (I. H. Brunner, Schwerin, Naumann, Bader, Bosl). Délgermán területen a Dientsmann”-okat sem lehet annyira különválasztani a kísérettől, mint Kuhn teszi. A kíséret intézménye a legkülönbözőbb népeknél kimutatható. Jankuhn már a korai bronzkorban feltételezi. De a kelta és germán őstörténetből ismert forma először a keltáknál alakult ki. A keltáknál nemcsak szabadokból áll és a germánoknál is — kezdettől fogva — magában foglalja a „Dienstmann” elemet is. A kíséret különösen akkor szolgálta a társadalomban a „herrschaftlich” elem megerősödését, ha túlsúlyban volt benne a nemszabad („Dienstmann”) és az idegen („Recken”) elem. A Caesar által leírt forma, amit Kuhn „Heerhaufen”-nek nevez — törzsüktől elszakadt kalandvágyó fiatalok gyülekezete. A kísérek különböző népek fiait egyesítik s majdnem korlátlan számú idegen beolvasztására alkalmasak. Minél hosszabb ideig vándorolnak, annál nagyobbra nőhetnek. Laza a szerkezetük és nagyobb vereségeket nehezen bírnak ki. A „Gefolgschaft” harcos ideálja — különösen északon — a paraszti rétegekre is áttérjed. Ezek azonban termelő munkát is végeznek. Wenskus szerint az állandóan fegyverbenálló kísérek teszik lehetővé a meghódított területek feletti uralmat s ők a Dannenbauer és Th. Mayer által leírt „Königsfrei”-ek elődei.³⁹

J. F. Verbruggen szerint a frank atrustiók azért válnak feleslegessé a VIII. század közepén, mert a vazallusok egy része a királyi palotában lakott, vagy annak környékén. E kis állandó gárda neve „scara”.⁴⁰

³⁸ KARL WÜHRER: Die schwedischen Landschaftsrechte und Tacitus Germania. (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 1959. 1—52.) — A skandináv kísérekre 1. még LUCIEN MUSSET: Problèmes militaires du monde scandinave, Ordinamenti militari in Occidente nell'altro Medioevo, I. k. Spoleto, 1968. 261. és 262.

³⁹ REINHARD WENSKUS: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelaltlichen gentes, Köln-Graz, 1961. 346—374.

⁴⁰ JEAN-FRANCOIS VERBRUGGEN: L'armée et la stratégie de Charlemagne. in: Karl der Grosse Lebenswerk und Nachleben I. k. Persönlichkeit und Geschichte, Düsseldorf, 1965. 421.

G. Tellenbach szerint a kíséretnek vagy „hasonló személyi kötelékeknek” fontos szerepük volt a germán politikai közösségek megszilárdulásában és kiterjesztésében. A germán kísérethez hasonlóan írja le Polybios a kelta kíséretet, mely talán össze is függ a germánnal. A kíséret más kultúrákban is megtalálható — F. Hampl szerint Makedón Fülöp „hetairoi”-jai is kíséret.⁴¹

A Handbuch der Europäischen Geschichte c. Th. Schieder által szerkesztett munka 1. kötetében R. Wenskus és Th. Schieffer foglalják össze a germán Gefolgschaft-ról kialakult legújabb német álláspontot. Eszerint a Gefolgschaft a germán családfő házi hatalmából alakult ki a kereszténység felvétele előtti időkben — kelta hatásra, speciális germán jelleget nyert s a germán-német alkotmánytörténet jelentős faktorává vált. A Gefolgschaft — mint Schlesinger megállapította — úr és „embere” közötti személyes viszony, mely önkéntes, hűségen alapszik, az „embert” tanácsadásra és hadi segítségre, urát pedig embere megvédésére és „szelíd” bánásmódra kötelezi. A fejedelmek udvarában kalandvágyó fiatalok gyülekeztek, főleg nemesek s ezek a kíséret-tartó úr pozícióját erősítették. *A testőröktől főként az úrral fenntartott asztalközösség különböztette meg őket. Ők az úrral közösen étkeztek, a testőrök nem.* A nyugtalan időkben szervezett nagy kíséretnek a vándorló népek szervezeti formáivá váltak. A letelepülés után a kíséreteket — birtokadományozás útján — szétszórták az ország egész területére (zerstreute Gefolgschaft).

A fejedelmek udvarában éltek a hazájukból száműzött harcosok is — a „recke”-k. Ezeknek nem volt kapcsolatuk a fejedelem uralma alatt álló nemzetségekkel, erősítették a fejedelem hatalmát, a társadalom „herrschaftlich” jellegét. Ugyanezt mondhatjuk a nem szabad eredetű, királyi szolgálatban álló személyekről is. Ezek — a dienstmann-ok elődei — is átvették a kíséret etosát s így a szabad kíséret-tagok és a nem szabad, vagy felszabadított dienstmann-ok között nem volt éles határ.

A nagyobb Gefolgschaft ura „princeps”-nek — főnemesnek számított s emberei a szabadok között különleges tekintélyt élveztek, mert nagy úrszolgálatában állni dicsőség volt.^{41/a}

A germán „Gefolgschaft”-ra vonatkozó néhány fontosabb nézet ismeretéből látható, hogy a germán népek történetében a fegyveres kíséret szerepe lényeges volt. A német historikusok egy része, különösen a korábbiak hajlottak a felé az álláspont felé, hogy a kíséret speciálisan germán intézmény s a germánok „jelkialkatának” speciális terméke. A kutatás azonban más népeknél is kimutatta a fegyveres kíséretet s ma már nem vonható kétségbe, hogy igen különböző helyeken, sőt korokban előfordult. Mindenesetre megtalálhatjuk a kialakuló feudális Európa legkülönbözőbb országaiban.

Igen jelentős a szerepe a kijevi Oroszországban.

Az orosz polgári történetírás klasszikusa: V. Kljucsevszkij szerint a kijevi Orosz-

⁴¹ Saeculum Weltgeschichte IV. k. Freiburg-Basel-Wien, 1967. 174. A kíséretnek a nyugati gót társadalomban is fontos szerepe volt. Részben nem szabadokból állt. A kíséret szabad állapotú tagjainak neve „buccellarii”, vagy „saiones”. A buccellarius addig tarthatta meg urától kapott földjét, míg ura kíséretében maradt. Jogában állt urat változtatni, de ilyenkor a régi urától kapott ajándékokat vissza kellett adnia. A buccellarius fiait ura fiainak kíséretébe tartozták. A buccellarius leánya csak akkor tarthatta meg az apja által kapott ajándékot, ha az úr valamelyik buccellariusához ment nőül. A buccellarius által kapott ajándék földbirtok is lehetett, a „saio” viszont csak fegyvert kaphatott urától. Lehetséges, hogy a buccellarius intézmény csak a vizigótok letelepedése után keletkezett. Latin neve arra vall, hogy korábban nem ismerték. Magyarázható a buccellariátus keletkezése úgy is, hogy a vándorlások idején családapák is beléptek a fejedelmi kíséretbe, hogy magukat és családjukat jobban megvédhessék. Mivel önálló háztartásuk volt, a fiatalokkal ellentétben szükségük volt földre is. DIETRICH CLAUDE: Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich, Sigmaringen, 1971. 38—43., 85—86.)

^{41/a} Handbuch der Europäischen Geschichte, Ed. Theodor Schieder, Band 1. Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter, Ed. Theodor Schieffer, Stuttgart, 1976. 104—105.

ország társadalmának legfelső rétege a fejedelmi druzsina. Két részre oszlik: felső része a „fejedelmi emberek”, vagy bojárok, az alsó a „gyerekek”, vagy „ifjak” együttese. Szerinte — s e nézetét a történészek többsége *nem* követi — a druzsina a fejedelem s a nagyobb városok fegyveres polgárságából alakult ki s a XI. században még kevésbé különbözött a kereskedőktől. Harcosréteg volt a druzsina, de a nagy kereskedővárosok szervezete is katonai volt s a városi harcosok is mindig részt vettek a fejedelem hadjárataiban a druzsinával együtt. A fejedelmi druzsina, mely katonai vezetőréteg volt, együttal az orosz kereskedők élén maradt. E kereskedőréteg a X. század közepén még nem szláv, hanem skandináv. Csak később választja el a földbirtok a druzsinát és a városi kereskedőket. A druzsinába felvettek szlávokat is, főleg a városi katonai tanácsok tagjait, de a X. századi követlajstromokból kiderül, hogy a druzsina újabb tagjainak zöme is varég és még a XI. században is túlnyomó a druzsinában a varég elem.

Minden fejedelemnek volt druzsinája. Létszáma 2—3000 fő is lehetett. (A XII. század második felében több tucat fejedelem volt, talán száz is.) A druzsina a XII. században is kevert. A szlávokon s a varégek most már eloroszosodott utódain kívül türkök, polovcok, kazárok, zsidók, ugorok, ljachok, litvánok, csudi-k találhatók a druzsinákban. Tagjai egyik fejedelemtől a másikhöz vándorolhattak. Jaroszláv halálától 1228-ig 150 druzsina-tag nevét ismerjük. 6 esetben marad meg a druzsinnyik egy fejedelem halála után fiának druzsinájában. A XI—XII. században már az ifjabb druzsina tagjainak is van földbirtokuk, de inkább a kereskedelem és a zsold érdekli őket. A XIII—XIV. századi részfejedelmek korában a druzsina anakronisztikussá válik, tagjainak harciassága már csekély.⁴²

O. Höttsch szerint a druzsina az orosz vérségi nemességgel ellentétben tipikus „Gefolgschaft”. Tagjainak eleinte nincs földbirtokuk, a fejedelem udvarában élnek. Két részből áll. Az idősebb druzsina tagjai a király tanácsosai és harcosai egyszersmind. Szabad állapotúak s közülük kerül ki a fővezér („vojvoda”) s a fejedelem helyettese („poszadnik”). Ez a későbbi „bojár дума” magva: Az ifjabb druzsina alsóbbrendű szolgáltatokat teljesít — hadiszolgáltatot is. Általában szintén szabadokból áll (bojárok fiai — bojárfiak), de hamarosan nemszabadok és felszabadok is kerülnek közéjük. Az idősebb és ifjabb druzsina nincs egymástól elzárva, az ifjabb druzsinából fel lehet emelkedni az idősebbe. A részfejedelmek egymás között vívott harcai idején a druzsinák olyan nagy létszámúakká válnak, hogy a fejedelmek nem tudják druzsináikat udvarukban eltartani, hanem földbirtokot adnak nekik. Sok „vidéki bojár” (orosz vérségi nemes) is lép a druzsinákba. A XI. század óta a vérségi nemesség és a druzsinák kezdenek összeolvadni s a krónikák nem különböztetik meg a kettőt.⁴³

K. Stählin szerint az idősebb druzsina tagjainak (bojárok, ogniscsánok) fő értéke nem személyes vitézségük, hanem kíséretük nagysága. A X. században a városi vezetőkkel együtt a fejedelmi дума tagjai. Később már csakis ők alkotják a fejedelmi dumát, valószínűleg magukba olvasztották a városi vezetőket. A fiatalabb druzsina tagjai főleg saját személyükben szolgálják fejedelmüket. Régebben „grid” a nevük. Alsóbb rétegük az „otroki”, kik között nemszabadok is voltak. Ezek egyaránt teljesítettek katonai és házi szolgálatot. Az ifjabb druzsina felsőbb rétege a „gyetszkije”: bojárfiúk. Oroszországban gyakrabban előfordul, mint Nyugateurópában, hogy egy fejedelem

⁴² W. O. (Vaszilij Oszipovics) KLIUTSCHEWSKIJ: Geschichte Russlands, I. k. Stuttgart-Lipscse-Berlin, 1925. 162., 197., 376.

⁴³ OTTO HÖTZSCH: Adel und Lehnswesen in Russland und Polen und ihr Verhältniss zur deutschen Entwicklung, (Historische Zeitschrift, 1912. 540—570.)

emberei átmennek a másik fejedelemhez. Itt erősebb a személyes elem, a „Gefolgschaft” maradványa.⁴⁴

K. Kadlec szerint a bolgár államban a fejedelmi kíséretben sok a nomád harcos (bogatyr). A bolgár katonai arisztokrácia méltóságnevének jelentése: „a trustis tagja”. Később nagybirtokosokká válnak, s ekkor az uralkodói hatalom meggyengül. A szláv népek közül az oroszoknál legnagyobb a kíséret szerepe. Az öregebb és fiatalabb druzsina közül a források néha csak az öregebbet nevezik druzsinának. A fiatalabb druzsina ifjabb és evésbé előkelő harcosokból áll. Az első druzsinnyikok vikingek. Korán keverednek a szlávokkal. A X. század óta magyar, türk és lengyel druzsinnyikok is vannak. A druzsinák létszáma a nagyobb fejedelmeknél, *Hrusevskij* szerint párszáz, esetleg 1000 fő, kisebb fejedelmek esetében 100, vagy még kevesebb. A XIII. század elején már kivételes eset, hogy a druzsina együtt éljen urával.⁴⁵

A. Eck a saját druzsinával rendelkező bojárokat a fejedelem nagyvazallusainak nevezi — az ő druzsinnyikjaikat pedig alvazallusoknak. A fejedelmi druzsinák létszáma 300—3000 fő. Háborúban elitsapat, békében a fejedelem udvara és tanácsa. Közülük választja ki a fejedelem adminisztratív, rendészeti, pénzügyi és igazságügyi funkcionáriusait. A druzsina egymagában nem elegendő a hatalom biztosítására, szükséges a városok s a nép bizonyos fokú együttműködése is. A XIII. században már nem druzsinnyikokról hallunk, hanem „szlugákról” (servitorok). A druzsina nem zárt kaszt. A fiatalabb druzsinából át lehet jutni az idősebbe, ha a harcos kitüntette magát, vagy korosabb lett. Tudunk pópa fiáról, szücsről, parasztról, aki bekerült a druzsinába. Gazdag polgárok, kereskedők, földbirtokosok a városi katonaságtól átmentek a druzsinába és ott döntő befolyásra tettek szert. A „druzsina” név eltűnt után is megmarad a „bojár”, „muz”, „dvorján” elnevezés. A „bojárfiú” név a XIII. században szorítja ki az „otrok” elnevezést. Ekkor a leggyakoribb a „bojárrok” és „szabad servitorok” elnevezés, ami az idősebb és fiatalabb druzsinának felel meg.⁴⁶ B. D. Grekov hangsúlyozza, hogy a kijevi fejedelemségben használt egyetlen katonai szakkifejezés: a „grid”, varég eredetű — s ez sem tudta a „druzsina” szót kiszorítani. 944-ben Igor fejedelem követi névsorában a varég nevek mellett már szláv, finn és török nevek is szerepelnek.⁴⁷

G. Vernadsky szerint a kijevi fejedelemségben a „muz” szláv nemzetségi-törzsi előkelő. Az új arisztokráciát a fejedelmi druzsina alkotja ki. Az első fejedelmek idején ez svéd varégekből állt. A viking elem szaporodott, mikor új „varángokat” fogadtak a tengerentúlról. Voltak benne szláv „muz”-ok és idegenek (oszétek, magyarok, türkök stb.) — a XI. századra elszlávosodnak. A fiatalabb druzsina eredetileg a fejedelem apródjai, kisebb háztartási szolgálói, mintegy a fejedelmi „familia” tagjai. A XII. században, Szuzdalban tűnik fel a „dvorjánin” elnevezés. 1072 óta az idősebb (nagyobb) druzsina tagjainak kettős vérdíja van. Nem az egész orosz vezetőréteg szolgál a druzsinában, van vérségi és vagyoni arisztokrácia is. A harcban a döntő csapást valószínűleg a lovas és kis létszámú druzsina mérte. A városi milíciák lovas tudománya gyenge volt; ezért volt szükség a nomád segédfejverésekre.⁴⁸

A Geschichte der UdSSR c. munka szerint a XI. században druzsinnyikok már nagybirtokosok és összeolvadtak a többi nagybirtokossal. Az idősebb druzsina

⁴⁴ KARL STÄHLIN: Geschichte Russlands von den Anfängen, bis zur Gegenwart, Graz, 1961. (az 1923-as kiadás utánnnyomása) I. k. 68., 71., 110., 113., 185.

⁴⁵ KAREL KADLEC: Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves. Párizs, 1933. (Collection des manuels publiée par l'Institut d'études Slaves III.) 66., 148.

⁴⁶ ALEXANDRE ECK: Le moyen âge russe. Párizs, 1933. 6., 10., 15., 23., 49., 118., 185—187.

⁴⁷ B. D. (Borisz Dimitrijevic) GREKOV: Der Kampf Russlands um die Errichtung seines Staates, Lipcse, 1948. 90., 109.

⁴⁸ GEORGE VERNADSKY: Kievan Russia. (A History of Russia II. k.) New-Haven, 1948. 135—139.

tagjai saját druzsinákat is tartanak, melyek létszáma a bojár birtokának nagyságától függ. A bojár druzsinák a fejedelem seregében külön osztagot alkottak, nem olvadtak össze a fejedelem druzsinájával. A fejedelem s a bojárok druzsináinak létszáma összesen több ezer főre rúgott. Ez elég a „belső rend” fenntartására, külső veszély esetében azonban a népfelkelés volt a döntő. A fejedelmek később szembekerülnek megerősödött bojárjaikkal, s ilyenkor a „dvorjánokra” (feudális „Dienstmann”-ok) támaszkodnak. Ezeket „bojárfiúk”-nak is nevezik. Ezek fejedelmi és bojár druzsinák fiatalabb és alacsonyabb rangú tagjai. Csapataikban parasztjaik („szmerd”) is harcoltak, mint gyalogosok.⁴⁹

Bartha A. szerint a fegyveres kíséretet védelmi funkciója fejében a nemzetségek tagjai tartották el — önként. A nemzetségi közös földeknek a fegyveres kíséret tagjait illető darabjait a többi nemzetségtagok művelték meg. A vasfegyverek elterjedése után a hadjáratok szervezése, a kíséret számára állandó szükségletté vált. A kíséret tagjai az idegen népek kifosztása útján gyorsan gazdagodtak. Kísértést jelentett számukra, hogy ezt a „módszert” „befelé” is alkalmazzák, bár ez kockázatos vállalkozás volt, mert a köznép sem volt fegyvertelen. A törzsfő elnyomó funkcióját megkönnyítette, hogy a kíséret többnyire idegenekből, vagy más törzsek tagjaiból állt. A nomád népek-nél a kísérek felszerelése jó volt, de a vasfegyverek olyan drágák, hogy beszerzésükbe a harcosok gyakran tönkrementek. *Ibn Fadhlán* szerint az oroszok fejedelmét 4000 fegyveres kísérte állandóan. A „muz” („férfi”) kifejezés a IX—X. században a fegyveres kíséret, a fejedelmi környezet tagjait jelölte — korábban a nemzetségi-törzsi szénior réteget. Az adót a druzsina hajtotta be. Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint a kijvei druzsina ősztől tavaszig a falvakban az adót szedte be s elsősorban a falvak népén élt. *Minorszkij* szerint — írja Bartha — a X. század közepétől a skandináv réteg elszlávosodik. A skandináv nevek továbbélése nem feltétlenül jelent skandináv etnikumot. Szvjatoszláv (957—972) kormányzata és hadserege már döntő többségében szláv. A druzsinákon belül már a VIII—IX. században jelentős vagyoni különbségek vannak. A X. században a birtokszerzés még nem általános — a gazdagodás legfontosabb forrása: a zsákmány.⁵⁰

Lengyelországban I. Mieszkó és Vitéz Boleszláv idejében szerepel a druzsina. *St. Kutrzeba* szerint elsősorban, de nem kizárólag fiatalok voltak tagjai, kik nemzetségüket elhagyva a fejedelemhez csatlakoztak. Egyes nagyobb várakban laktak. A fejedelem eltartotta őket és kiházasította gyermekeiket. A druzsina párezer, legfeljebb néhány tízezer (!) harcosból állt.⁵¹

O. Höttsch szerint nem állapítható meg, hogy ez a druzsina germán eredetű-e, vagy sem.⁵²

⁴⁹ Geschichte des UdSSR I. Feudalismus 9—13. Jh. Erster Halbband, Berlin, 1957. 67., 103., 161., 167., 169., 171., 296. MANFRED HELLMANN szerint az orosz druzsinák esetleg már a varégok megjelenése előtt is kialakulhattak. A XI. század közepén a részben még skandinávokból álló druzsina még egységes volt. Ezután vált két részre. Az öregebb druzsina nagybojárok s ezek saját druzsináiból állt, a fiatalabb druzsina harcosai pedig egyenként, személyesen függtek uruktól. A X—XI. században földadományozás még nincs. A druzsina-tag ellátását a hadizsákmány fedezi. Az idősebb druzsina tagjaiból fejedelmi helytartók, nevelők, vagy a fejedelem fiainak ellenőrei is lehettek, de csak ritkán települnek le tartósan a fejedelem udvarától távol. (Handbuch der Europäischen Geschichte. Band 1. Stuttgart, 1976. 924., 935.)

⁵⁰ BARTHA ANTAL: id. m. (1963) 261—262. BARTHA A.: Kijev és Itil (Történelmi Szemle, 1964. 223., 228., 240., 252.) BARTHA A.: A IX—X. századi magyar társadalom, Budapest, 1968. 9. A. BARTHA: Barbarian and Early Feudal Societies on the Fringes of Europe, Études Historiques, Budapest, 1970. 207.

⁵¹ STANISLAUS KUTRZEB: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte, Berlin, 1912. 10—11.

⁵² O. HÖTZSCH: id. m. 571—572.

Mint *Kossányi B.* tanulmányából is megtudhatjuk, a lengyel druzsina emlékét *Ibrahim ibn Jakub* arab történetíró és a lengyel Anonymus tartották fenn. A hasonló frank és orosz intézményekkel ellentétben a lengyel druzsina átmeneti jelenség — Vitéz Boleszláv után nem hallunk róla.⁵³

M. Handelsman szerint Mieszko druzsinája 3000 főből állt. A meroving trustissal s az orosz druzsinával ellentétben tagjai katonailag szervezett szolgáló népek, bár lehetek közöttük szabadok is. Gallus „acies curialis”-nak nevezi őket. Elvben a királyi udvarban, a valóságban a várakban laktak — eleinte ideiglenesen, később állandóan. Idővel a druzsina eltűnik és volt tagjai várkatonákká válnak.⁵⁴

Z. Wojciechowski szerint nem csak azok kerültek Lengyelországban a milesek közé, akik a druzsina tagjai voltak. A druzsina eleinte nélkülözhetetlen volt a fejedelem számára, később, mikor hatalma erősödött, már nem. Ekkor a druzsina el is tűnik. A druzsina valószínűleg frank mintára alakult ki Nagymorávia és Csehország közvetítésével.⁵⁵ A meroving „trustis dominica”-val hasonlítja össze a lengyel druzsinát *A. Gieysztor* is.⁵⁶

J. Bardach vitába száll *A. Vetulanival*, aki szerint a lengyel druzsina az 1037—38-as népi felkelés után szűnt meg, amikor leromboltak egy csomó olyan falut, melyek feladata a várak és a druzsina ellátása volt. Nem emiatt szűnt meg a druzsina, hanem a normális társadalmi-katonai fejlődés következtében — a hasonló intézmények másutt is megszűntek. A lengyel druzsina állandó lovas egységekből áll, parancsnokuk az uralkodó. *Ibn Jakub* 3000 ilyen harcosról szól s e szám nem túlzott, hiszen a várakban szétszórva is laktak. Boleszláv III. Ottónak 300 páncélos vitézt ajánlott fel — valószínű, hogy jóval több páncélosa lehetett. A druzsina nem egyszerre szűnt meg, fokozatosan testőrséggé zsugorodott: „acies curialis” lett belőle. A lengyel királyok háborúiban ezt az acies curialist a nagyurak aciesei egészítették ki. A druzsina eredete a katonai demokrácia korába nyúlik vissza. Jelentősége a X—XI. században igen nagy — *F. Graus* szóhasználatával élve „staatsgefolge”-nak nevezhető, mert az egész lengyel állam katonai szervezete.⁵⁷

Csehországban *K. Kadlec* megállapítása szerint a kíséret tagjai („druzi”) lovagok módjára fegyverkeznek, de nem szabadok. Társadalmi helyzetük hasonló a német miniszteriálisokéhoz.⁵⁸ *V. Vaneček* szerint a nyugati szlávoknál a VII—VIII. század előtt nem voltak állandó druzsinák, csak alkalmi fegyveres csoportok. Az állandó druzsinák az állammal egyidőben alakulnak ki. A druzsina általános társadalomtörténeti jelenség. A cseh fejlődésben a IX. század második felében tűnik fel — s a lengyelekéhez lehetett hasonló. A szó cseh forrásokban a XIV. században tűnik fel és akkor már *fegyveres udvari népet* jelent. Nem tudjuk, mikor alakult ki, lehetséges, hogy még a kereszténység felvétele előtt. A druzsina akkor kezd bomlani, mikor

⁵³ KOSSÁNYI BÉLA: A lengyel nemesi társadalom megalakulása, (Történeti Szemle, 1916. 228. 261.)

⁵⁴ MARCELI HANDELSMAN: Die mittelalterliche polnische Sozialgeschichte, Stuttgart, 1920. 65.

⁵⁵ ZYGMUNT WOJCIECHOWSKI: La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au Moyen Age, (Revue Historique de Droit Français et Étranger, 1936. 651—664.) *Z. WOJCIECHOWSKI*: L'état polonais au moyen age, Histoire des institutions, Párizs, 1949. 85—87.

⁵⁶ ALEKSANDER GIEYSZTOR: Recherches sur les fondements de la Pologne médiévale: état actuel des problèmes, (Acta Poloniae Historica, 4. (1961) 16.)

⁵⁷ JULIUSZ BARDACH: L'état polonais du haut Moyen Age, (Acta Poloniae Historica 5. (1962) 28—29.) *J. BARDACH*: L'état polonais aux Xe et XIe siècles, L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des états nationaux, Varsó, 1968. 296—298. Megjegyzendő, hogy az archaikusabb fejlődésű Litvániában még a XIII. században is hallunk fejedelmi druzsináról. (KONSTANTINAS AVIZONIS: Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385, Berlin, 1932. Historische Studien 223., 68.)

⁵⁸ KAREL KADLEC: id. m. 201.

tagjai a fejedelmi vár közelében földet kapnak és csak külön hívásra kell hadba vonulniuk. Csehországban csak IX—XI. században volt druzsina. A XI. században nemcsak a fejedelmnek, hanem a főuraknak is vannak druzsináik.⁵⁹ F. Graus szerint a IX—X. században Európában négyféle fegyveres kíséret különböztethető meg: 1. Az egyszerű kíséret, mint a normannok hadjárataiban és a skandináv államokban, 2. A „Gefolgsheer”, mely átmenet a kíséret és a hadsereg között. A népvándorlás idején volt általános. A IX—X. században talán a magyaroknál létezett ilyen kíséret. 3. A „nagy”, vagy „állami” kíséret, mely a már letelepült népeknél fordul elő. Ennek már nemcsak a katonai, hanem közigazgatási funkciói is voltak. 4. Feudalizálódó kíséret — mely már területiális szervezettű. Ebből alakul azután ki a nemesség. A X. században a király hatalma elsősorban a hazai fegyveres kíséreten nyugszik. Kisérete a királyon kívül a királynénak, a dinasztia többi tagjának és a nagyuraknak is lehetett. Nagyobb, fejlettebb országban a kíséretben munkamegosztás fejlődik ki és lassanként *udvarrá* válik. A nagymorva birodalomban nem bizonyítható, hogy volt-e kíséret, a lengyeleknél, az elbai szlávoknál és a cseheknél azonban kétségtelenül volt. A cseh druzsina már 845 előtt létezett és szó esik róla még 1197-ben is. A kíséretet az úr a szákmányból elégitette ki. Békeidőben erre nem volt lehetőség — földet kellett adományoznia a kísérő harcosnak. Így született meg a hűbériség. Középeurópában a feudalizmus kifejlődése lassúbb. A primitívebb viszonyok jóvoltából a királyi hatalom tovább tud erős maradni (így pl. Magyarországon). A király hatalma Csehországban is jelentős marad. A kíséret területiálissá válik, várak köré szerveződik.⁶⁰

K. Richter megállapítja, hogy a kísérek szerepe a középkori államok kialakulásában igen jelentős. Az új területeket gyakran kisebb kísérek hódítják meg. A IX. századi morváknál már voltak fegyveres kísérek, a X. századi Cseh-, Lengyel- és Magyarországon pedig már Graus féle „nagykisérek” alakultak ki. A nagykíséret segítségével uralkodik a fejedelem a már megtelepült népen. A kíséret tagjai szervezőigazgató tevékenységet fejtenek ki s a várakból kormányozzák az ország területét. A mánásoknak is voltak kíséreteik. A Przemyslidák a nagykíséret segítségével ritkították meg a régi vérségi nemességet s a nagykíséretből alakult ki ez az új cseh nemesség.⁶¹

Megállapítható tehát, hogy a fegyveres kíséret a legkülönbözőbb népeknél megtalálható igen jelentős intézmény, melynek rendkívül fontos szerepe volt az európai feudális társadalmak és államok kialakulásában. Nyugat Európában a fegyveres kíséret feudalizációja igen gyorsan bekövetkezett s a kísérő harcosokból feudális nemesség alakult ki. Kelet-Európában némileg eltérő volt a fejlődés s a fejedelmi hatalom nagyobb mértékben és hosszabb ideig tudta felhasználni a kíséretet a maga céljaira. Ebből a tényből kiindulva dolgozta ki *Makkai L.* rendkívül szellemes elméletét, mely szerint a keleteurópai népek nagyurainak már a VIII—IX. században is volt fegyveres kíséretük, de a szabadok is fegyveresek s a kísérek sem számban, sem fegyverzetben nem olyan erősek, hogy a tömegeket szolgásgba tudták volna dönteni. A hatalom még megosztott állapotban van, a földművelés és az ipar alacsony termelékenysége megakadályozza a katonai erő koncentrációját, ami feltétlenül szükséges a monarchia kialakulásához, képes megtörni az oligarchikus partikularizmust és le tudja fegyverezni a szabad parasztokat. Ebben az időben a rivalizáló

⁵⁹ VÁCLAV VANEČEK: Les „družiny” (gardes) princières dans le débuts de l'état tchèque, *Czasopismo prawnohistoryczne, Annales d'histoire du droit*, Tom. 2. 1949. 427—447.

⁶⁰ FRANTISEK GRAUS: Raně středověké družiny a jejich význan při vzniku států ve střední Evropě. *Ceskoslovenskij Casopis Historicky*, 1965. 1. sz. 1—18. F. GRAUS: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, (*Historica* X. (1965) 5—65.)

⁶¹ KARL RICHTER: Die böhmischen Länder im Früh- und Hochmittelalter, in: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, szerk: Karl Bosl, I. k., Stuttgart, 1967. 202—203.

erők semlegesítik egymást. Döntő fordulatot jelent egy, a törzsi harcosokénál hatékonyabb, új haditechnika megjelenése egy kivételes gazdasági konjunktúra, melyeszközöket biztosít a fegyveres erő fenntartására. A VIII—IX. században a régészeti leletek s az egykorú leírások szerint egész Kelet-Európában azonos felszerelésű és taktikájú lovasság alakult ki.(!) Az új haditechnika feltétele a kengyel elterjedése. A nehéz és könnyű lovasság ügyes kombinációja alakul ki — lényegében egy némileg nehezebb fegyverzetű és ütőképesebb könnyű lovasság. Az így felszerelt kísérő harcosok a törzs fegyveres szabadjaitól elszakadva, mint hivatásos katonák élnek együtt az ifjabb druzsinában, a nehézfegyverzetű öreg druzsina mellett. A kíséret klasszikus formája Kelet Európában az orosz druzsina. (Ezzel egyidőben tűnik fel Nyugat Európában is a kengyel elterjedése nyomán az új lovasság.) — A druzsina kialakulásának jelentős gazdasági-társadalmi következményei voltak. A druzsina eltartására a nemzetség, a törzs vagyona már nem volt elegendő, fegyvereit a paraszti ipar nem tudja már elkészíteni, kereskedők útján kell beszerezni. A kísérő harcosok kardját a Rajna vidékén, sisakját, páncélját az arab fennhatóság alá került Perzsiában gyártották. Jelentős az arab pénz szerepe. A druzsina nagy korszaka egybeesik az arab kereskedelem kelet-európai expanziójával és mindkettő véget ér 950 után. 970 után már nincs druzsina(!). A druzsina tagjai nem földbirtokosok, a saját eltartásukhoz szükséges termékeket a hódító-zsákmányoló hadjáratok mellett brutális „adószedés” útján biztosítják. Az ilyen „adószedés” a törzsi arisztokrácia érdekeit is sérti. Egy ilyen akció alkalmával a drevlján törzs előkelői Igor kijevi fejedelmet egész druzsinájával együtt lemészárolják. (Igor özvegye, Olga azután bosszút áll: az egész drevlján nemességet kiirtja.) A törzsi arisztokrácia nem tud a druzsinának hosszú ideig ellenállni, gyakran előfordul, hogy tagjai beállnak a druzsinába és előjogaikról is lemondanak. A törzsi-nemzetségi szervezet felbomlik. A X. századi orosz krónika még említi a törzseket, a XI. századi már a X. századi törzsneveket sem ismeri. A druzsina erre az időre már kiírtotta, vagy asszimilálta a törzsi-nemességet. A kizsákmányolás nem a régi patriarkális formák között történik: a nép által fizetett adó a fejedelem s rajta keresztül a druzsina jövedelmévé válik. A fejedelem most már védi a népet a druzsina önkényes „adószedéseitől”. Ezidőben a druzsina értéke már devalválódik. Magyarországon a XI. század elején a „király serege” elsősorban varég-oroszokból áll, közvetlen parancsnokuk a trónörökös. Ez azonban csak testőrség (orosz-testőr). Testőrséggé válik a druzsina a XI. században Cseh-, s a XII. században Lengyelországban is („acies curialis”) Oroszországban a druzsina valamivel tovább él.

A szabadok feudális függéséhez vezető folyamat Kelet-Európában 200 évig tartott és elsősorban a várszervezet formái között ment végbe. A nagybirtok szerepe kevésbé fontos, mint Nyugat-Európában. Nyugaton a lovagi hadművészet az uralkodó. A lovagok kis létszámú elitharcosok, fegyverzetük igen drága. A keleteurópai lovasok fegyverzete könnyebb, létszáma nagyobb, a lovagi fegyverzetű nehéz lovasság itt nem válik általánossá, bár a fejedelmek ilyen irányban próbálják a hadseregeket reformálni. A könnyebb fegyverzetű lovasok eltartásához nem szükséges a termelőerők olyan nagymértékű koncentrációja, mint a lovagokéhoz. Nem kell hozzá nagybirtok és jobbágyság, elegendő a szabad parasztoknak a várszerkezetben végzett munkája. — A cseh, lengyel és magyar várak eredetileg a törzsi arisztokrácia székhelyei. Valószínű, hogy az ifjabb druzsinát kisebb csoportokra tagolva a várak köré telepítik. A X. század közepe óta a törzsi arisztokrácia várai a fejedelem kezébe kerülnek. A várrendszer és a királyi birtokok udvarházainak (curtis, dvor) alacsonyabb harcosrétege nem teljesen a druzsinából származik. De bármilyen eredetű is, tagjai nem válnak a várak parasztjainak földesurává. A parasztoktól beszedett adókból származó jövedelmek egy részét kapják, de földjüket is művelik. A szabadok

többsége nem harcos. — A harcosok alsó rétege tehát a XI—XII. században a király kezében marad. E könnyű fegyverzetű félparaszti katonaság a barbár korszak maradványa.⁶²

A kísérettel foglalkozó irodalom főbb eredményeinek ismeretében — úgy gondoljuk — nem lehet kétséges, hogy a kíséret a kelta, germán, szláv és nomád népek társadalmának egyik kiemelkedően fontos intézménye volt; nemcsak a hadakozás nélkülözhetetlen eszköze, hanem az állam kormányzása szempontjából is igen fontos, bizonyos korszakokban pótolhatatlan, a társadalom szerkezetének további alakulása szempontjából is igen nagy jelentőségű intézmény.

András Borosy

ANSICHTEN ÜBER DEN FRÜHFEUDALEN GEFOLGSCHAFT

Diese Mitteilung will die Orientierung in der Literatur der früh-feudalen Gefolgschaft fördern. Erstens bespricht sie die Hauptansichten der sich mit den Gefolgschaften der Reiternomaden befassenden Literatur, in erster Linie die Arbeiten von *Vladimirov*, *Gy. Németh* und *A. Bartha*. Der grösste Teil der Mitteilung befasst sich mit der germanischen Gefolgschaft. Von den älteren Autoren bespricht sie in erster Linie die Meinungen von *G. Waitz*, *H. Brunner*, *J. Flach* und der *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, von der neueren deutschen Literatur die Ansichten von *W. Schlesinger*, *H. Kuhn*, *K. Wührer* und *R. Wenskus*. Nachem folgt die Besprechung der sich mit den Gefolgschaften der slawischen Völker befassenden, in nichtslawischen Sprachen geschriebenen Werke, und am Ende die über die Gefolgschaften der osteuropäischen Völker aufgestellte Theorie von *L. Makkai*. Von dieser Theorie kann der Verfasser Makkais Anschauung nicht annehmen, dass im VIII—IX. Jahrhundert alle osteuropäischen Völker die selbe Kavallerierüstung und Taktik benutzt hätten.

⁶² L. MAKKAJ: id. m. 261—287. — Makkai László elmélete rendkívül érdekes és gondolatébresztő. Nagy kár, hogy igen kevés adattal támasztja alá. Célszerű lett volna közölnie, honnét veszi, hogy a fiatalabb druzsina könnyebb fegyverzetű volt, mint az öregebb, és hogy mit ért pontosan magyar viszonylatban a fiatalabb druzsinán. Nem tudjuk elfogadni azt az állítást, hogy a VIII—IX. században a keleteurópai népek lovassága azonos felszerelésű és taktikájú. A lovasnomád és a szláv földművelő népek harcosainak felszerelése és taktikája nem lehetett egészen egyforma. Lényegesen különböző volt pl. egy varég és egy besenyő harcos felszerelése és taktikája.